

С.І. Корнієнко, кандидат с-г. наук,
В.П. Рудь, О.О. Кіях кандидати економічних наук,
Л.А. Терьохіна, кандидат с-г. наук
Інститут овочівництва і баштанництва НААН

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ОВОЧІВНИЦТВА ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Проаналізовано стан овоче-продуктового підкомплексу, викладено загальну стратегію та пріоритетні напрями розвитку овочівництва і баштанництва на перспективу.

Ключові слова: овочівництво, концепція розвитку, динаміка виробництва, технологія, сорт, інноваційний розвиток.

Постановка проблеми. Овочівництво – важлива ланка ринку продовольства. Вагоме місце у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва становить продукція рослинництва – 58,1%, в якій саме продукція овочівництва займає першу позицію – 40,6%, зернові – 28,4, технічні культури – 20,2, плоди, ягоди та виноград – 7,2% [1]. На сьогодні овочі – цінний харчовий продукт. Так, за даними Держкомстату, в структурі раціону споживання овочі складають 15,3%, картопля – 13,8%, тоді як хліб та хлібопродукти – 11,9, м'ясо та м'ясні продукти – 5,6, фрукти та ягоди – 5,1, цукор – 4, риба, рибні продукти та олія - відповідно по 1,6%. Більшу питому вагу мають молоко та молочні продукти – 22%, яйця – 31 % [2]. Головною умовою підвищення ефективності овочівництва та забезпечення його функціонування на перспективу в Україні є визначення концептуальних основ розвитку галузі, що підкреслює актуальність питання.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання продовольчої безпеки та стабільного розвитку овочівництва привертає увагу вчених: В.Я. Месель-Веселяка, В.Я. Амбросова (2006 р.), О.В. Ульянченка, В.П. Горьового (2007 р.), В.В. Писаренка, В.О. Плужнікова (2008 р.), В.Є. Роганіної (2009 р.), О.П. Зорі, Т.В. Боровік, В.І. Даниленко, К.Ф. Улянича та ін (2010-2011 рр.).

Проте проблема ефективного розвитку овочепродуктового підкомплексу на перспективу все ще недостатньо вивчена

© Корнієнко С.І., Рудь В.П., Кіях О.О., Терьохіна Л.А., 2012.

Мета статті. Обґрунтувати концептуальні основи розвитку овочівництва з метою забезпечення продовольчої безпеки та ефективного розвитку овочепродуктового підкомплексу на перспективу.

Виклад основного матеріалу. Овочівництво – є важливою ланкою ринку продовольства. Значення овочів для зміцнення здоров'я відоме кожному цивілізованому жителю планети. За обсягами виробництва овочів Україна входить у десятку світових лідерів, але за рівнем урожайності займає 18-те місце. Тому, повністю вирішеним питання щодо забезпечення населення України овочами вважати не можна.

У динаміці за роками все ще мають місце значні коливання обсягів їх виробництва (табл. 1). Це зумовлено тим, що 85% овочів та 90% баштаної продукції в Україні виробляється дрібними господарствами населення, можливості яких щодо впровадження сучасних технологій значно нижчі ніж у великотоварних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств.

1. - Динаміка виробництва овочів і баштаної продукції в усіх категоріях господарств України, млн. т

Вид продукції	2005 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2015 р. (прогноз)
Овочі – всього	7,30	6,84	7,97	8,37	8,13	9,83	11,04
у тому числі:							
- відкритого ґрунту	7,02	6,55	7,67	8,00	7,75	9,43	10,52
- захищеного ґрунту	0,28	0,29	0,30	0,37	0,38	0,40	0,52
Баштанні	0,31	0,39	0,52	0,63	0,75	0,73	0,86
Овочеві і баштанні разом	7,61	7,23	8,49	9,00	8,88	10,56	11,90

При виробництві овочевої продукції у господарствах населення відмічається висока трудомісткість, низька товарність через власне споживання та неналагоджені канали збуту. За останні п'ять років намітилася позитивна тенденція щодо збільшення ролі суспільного сектора і зменшення частки підсобних господарств населення. Частка сільськогосподарських підприємств у загальному виробництві овочів на сьогодні складає 15%, що на 6% більше порівняно з аналогічним показником 2007 р. (8,7%).

Негативні процеси існують і при виробництві тепличних овочів.

Площі захищеного ґрунту в Україні складають майже 3,2 тис. га. Крупнотоварне виробництво цього виду продукції зосереджено на площі біля 500 га у 78 тепличних комбінатах. Частина їх (особливо під плівкою) нині не експлуатується, а ті що працюють – низькопродуктивні. Застосування застарілих технологій спричинило зниження урожайності овочів до 13 кг/м². Як результат, за рахунок власного виробництва забезпечується тільки 83 % до мінімально необхідної кількості продукції. В той же час попит на овочеву продукцію захищеного ґрунту в Україні щорічно зростає, а її дефіцит поповнюється за рахунок імпорту. Необхідно відмітити, що у розвитку овочівництва захищеного ґрунту основною проблемою є високі ціни на природний газ та електроенергію, що сягають до 50 % у собівартості продукції. Не сприяють подальшому розвитку овочівництва захищеного ґрунту і високі процентні ставки на банківські кредити, що затримує будівництво нових потужностей тепличних комплексів та реконструкцію існуючих. В Україні розвиток овочівництва захищеного ґрунту відбувається в умовах простого відтворення внаслідок низької прибутковості: рівень рентабельності в цілому по країні склав 1,7% у 2008 р., 2,9% у 2009, - 0,1% у 2010 та 7,5 у 2011р.

Річна науково обґрунтована норма споживання овочів і баштанних культур повинна складати всього 161 кг на 1 людину (овочі – 134 кг, баштанні – 27 кг, у т. ч. капусти – 29 кг, томата – 39, огірка – 10, моркви – 9, буряку столового – 10, цибулі – 9 та інших овочів - 28 кг) [3]. В Україні у середньому за 2009-2011 рр. рівень самозабезпеченості овоче-баштанною продукцією на 1 особу у рік становить 128,5% (відношення показника виробництва продукції до науково обґрунтованої норми). Проте внаслідок низької товарності галузі, відсутності сучасних сховищ для зберігання, недостатніх обсягів переробки, неефективної системи реалізації до споживача надходить лише 89% продукції від науково обґрунтованої норми споживання. У відповідності до Концепції розвитку галузі овочівництва до 2015 р., з метою повного забезпечення населення згідно медичним нормам споживання та зростання обсягів експорту до 2015 р. виробництво овоче-баштанної продукції в Україні необхідно збільшити до 12 млн. т.

Раціональне розміщення і спеціалізація овочепродуктового комплексу є значним резервом збільшення виробництва продукції з найменшими затратами праці і коштів. Більш сприятливі природно – кліматичні умови, особливо для буряку столового та моркви мають лісостепова і зона Полісся, для ранніх сортів капусти - Степ та Лісостеп. Культури цибулі ріпчастої та томата сконцентровано у степовій зоні.

Оптимальні умови вирощування сприяють отриманню більших урожаїв і зниженню затрат праці при вирощуванні даних культур.

Ще одна особливість овочівництва – багаторазовість розділених технологічних операцій через сезонність і необхідність суворого дотримання термінів їх виконання. Зауважимо, що процес обробітку зернових культур складається із 18-20, а таких трудомістких культур, як овочі – з 30-40 операцій. Так, на обробіток 1 га зернових культур припадає 40-60 люд.-год., а овочевих культур - у середньому 600-800 люд.-год. Крім того, у структурі витрат праці на 1 га овочів найбільш питому вагу займають затрати на догляд за посівами і збирання урожаю. Це пояснюється тим, що в овочівництві традиційно низький рівень механізації і високі витрати ручної праці. Найбільш трудомісткими культурами у розрізі технологічних операцій є морква - 808,94 люд.-год. на 1га (більше від капусти пізньої майже у 4 рази) та томати - 665,62 люд.-год. на 1га.

Ефективність функціонування овочепродуктового підкомплексу як єдиної системи, значною мірою стримується порушенням партнерських відносин між сільськогосподарськими, переробними та торговельними підприємствами. Причому, прибутковість у ланцюгу виробництво-переробка-реалізація досягається за рахунок збитковості виробничої ланки. За нинішніх умов існуючі ціни реалізації не покривають понесених на виробництво витрат. Це відбувається внаслідок диспаритету цін між промисловістю та сільським господарством, що спричиняє стримування оновлення матеріально-технічної бази господарств, впровадження інноваційних розробок у виробництво і як наслідок - пряме зростання собівартості даного виду продукції на величину підвищення цін на матеріальні ресурси і послуги. В овочівництві через диспаритет цін виручка від реалізації не відшкодовує витрати у розмірах, необхідних для розширеного відтворення. У результаті цього суб'єкти галузі втрачають купівельну спроможність. Віддзеркалення даної ситуації відбулося у 2011 р. Сільськогосподарські виробники, зважаючи на високі ціни 2010 р. та заклик уряду щодо збільшення обсягів виробництва овочів, у 2011 р. виростили 9832,9 тис. т. овочевої продукції, що на 21,1% більше ніж у попередньому році. Це повністю могло б забезпечити споживання овочів згідно медичній нормі, але в Україні до цього часу не створено крупнооптової торгівлі через організовані продовольчі ринки, де гарантується збут продукції на економічно вигідних умовах, у віддалених районах не функціонують закупівельно-заготівельні кооперативи, не забезпечено відповідної кількості овочесховищ з сучасним обладнанням, які б гарантували надходження овочевої продукції протягом року. Картопле- та овочесховищ

у країні залишилося не більше 998 одиниць, загальною місткістю до 1,3 млн. т одноразового зберігання при потребі 2,5 млн. т. Для підвищення конкурентоспроможності підприємства і галузі в цілому необхідно скоротити ланцюг надходження продукції від виробника до споживача шляхом удосконалення системи логістики та формування і функціонування ринкової інфраструктури: будівництво оптових ринків, реконструювання існуючих овочесховищ місткістю 1,3 млн. т та будівництво нових із сучасним обладнанням місткістю 1,2 млн. т овочевої продукції, створення у віддалених районах заготівельних кооперативів. Так, на сьогоднішній день розпочато будівництво першої черги оптових ринків у Києві, Харкові, Донецьку. Буде надано фінансову підтримку для часткового відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів. На конкурсній основі планується виділяти бюджетні кошти для часткового відшкодування (до 50%) вартості будівництва нових тепличних комплексів (без урахування податку на додану вартість) з упровадженням енергозберігаючих технологій [4].

Розвантаження ринку і підвищення закупівельної ціни можливе за умови налагодження експортних поставок на міждержавному рівні. Експорт українських овочів у ЄС неможливий, оскільки український продукт не сертифікований для таких поставок. Як наслідок, у 2011 р. відбувся найбільший спад ціни на овочі за останні 7 років, що негативно позначилося на формуванні економічних показників вирощування овочів. (табл.2).

Дані таблиці свідчать, що за 2005-2011 рр. ціни реалізації овочів відкритого і захищеного ґрунту зросли на 677 грн./т (46%). Найбільшого щорічного приросту досягнуто у 2010 р. – на 762 грн. (43%), а найбільший спад ціни у динаміці за роками відбувся саме у 2011 р. – на 413 грн./т. або на 16%, порівняно з 2010 р. Таким чином, у 2011 р. виробництво овочів для багатьох сільськогосподарських виробників було збитковим або низькорентабельним.

Сьогодні найважливіше завдання для овочівництва – більш інтенсивне підвищення продуктивності праці за допомогою інноваційної діяльності та соціальних і матеріальних факторів впливу на працівників, що дасть змогу товаровиробникам задовольнити потреби населення високоякісною овочевою продукцією за мінімальних затрат праці, коштів і низької собівартості за доступними цінами.

2. - Динаміка середньої реалізаційної ціни на овочі відкритого і захищеного ґрунту (сільськогосподарські підприємства)

Рік	Середня реалізаційна ціна на овочі, грн./т.	Абсолютний приріст, грн.		Темпи зростання (спаду), %		Абсолютне значення 1% приросту, грн.
		базисні (+; - до 2005 р.)	ланцюгові (+; - до попереднього року)	базисні	ланцюгові	
2005	1462	-	-	100	-	-
2006	1547	85	85	106	106	14,6
2007	1995	533	448	136	129	15,5
2008	2060	598	65	141	103	19,9
2009	1790	328	-270	122	87	20,6
2010	2552	1090	762	175	143	17,9
2011	2139	677	-413	146	84	25,5

Подальша інтенсифікація овочівництва повинна проводитись не тільки шляхом прямого збільшення капіталовкладень на одиницю посівної площі, а і за рахунок підвищення урожайності овочевих культур на основі застосування нових високоврожайних сортів і гібридів, придатних для механізованого збирання, запровадження сучасних технологій вирощування овочевих культур, застосування науково обґрунтованих систем сівозмін з урахуванням регіональних особливостей.

Україна за природно-економічним потенціалом для розвитку овочівництва значно переважає сусідні держави. Дотримання основних положень Концепції розвитку овочівництва дасть можливість у перспективі забезпечити населення України високоякісною овочево-баштанною продукцією у обсязі 12 млн. т. Відповідно до галузевої комплексної програми «Овочі – 2015» намічено ряд основних концептуальних основ розвитку овочівництва:

Земельні ресурси та сировинні зони:

- провести адаптований землеустрій раціонального використання земельних ресурсів під овочеві та баштанні культури;
- створити регіональні зони вирощування овочевих і баштанних культур на території України з урахуванням їх біологічних особливостей та ґрунтово-кліматичних умов зони;
- провести спеціалізацію вирощування окремих видів овочевих і баштанних культур та їх територіальне розміщення в Україні;
- створити крупнотоварні підприємства інтенсивного типу виробництва та переробки овочевої і баштанної продукції;

- створити державний орган сертифікації земель та сільгосппідприємств для вирощування овочевої і баштанної продукції високої якості.

Технології вирощування:

- розробити новітні агротехнології вирощування овочевих і баштанних культур з використанням прогресивних прийомів, адаптованих до конкретних ґрунтово-кліматичних умов;

- удосконалити «Систему машин» – технічні засоби нового покоління (ґрунтообробна техніка, сівалки точного висіву насіння, розсадосадильні машини, комплексні технічні агрегати, збиральна техніка та ін.) для впровадження новітніх технологій вирощування овочевих і баштанних культур;

- впровадити систему «Органічне виробництво» як для крупнотоварного сектора, так і дрібних господарств населення з використанням наукових розробок та передового досвіду;

- розробити інтегровані системи захисту овочевих культур від хвороб, шкідників і бур'янів шляхом створення стійких сортів і гібридів та використання технологічних, біологічних і хімічних методів;

- постійно проводити сортозаміну та сортооновлення овочевих і баштанних культур;

- збільшити обсяги виробництва овочевої та баштанної продукції на зрошуваних землях з використанням краплинного зрошення, мікродощування й інших прогресивних способів;

- підвищувати родючість ґрунтів шляхом введення і освоєння овочевих сівозмін з багаторічними бобовими травами, сидеральними культурами, внесення органічних і мінеральних добрив та хімічних меліорантів, застосування енергоощадних прийомів обробітку ґрунту.

Селекція і насінництво:

- використовувати в селекції і насінництві метод молекулярно-генетичної ідентифікації та створення генетичних паспортів овочевих культур;

- розширити фундаментальні дослідження з вивчення імунітету овочевих рослин на генетичному рівні;

- створити сучасну матеріально-технічну базу для селекції і насінництва із залученням вітчизняних і зарубіжних інвесторів;

- надавати пріоритет вітчизняним сортам і гібридам з метою доведення їх частки у Реєстрі не менше ніж 50 відсотків.

Зберігання, переробка та логістика:

- реконструювати існуючі овочесховища місткістю 1,3 млн. т та побудувати нові з сучасним обладнанням місткістю 1,2 млн. т овочевої продукції;

- розробити сучасну технологію переробки овочів у високоякіс-

ні харчові продукти (овочева консервація, соуси, кетчупи, соління, напої та ін.);

- створити мережу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з частковою переробкою овочевої продукції;
- створити систему торгівлі овочевою продукцією через продовольчі ринки (дрібні та крупнотоварні ринки, супермаркети) з перевіркою показників якості продукції;
- застосовувати перспективні форми трансферу інновацій та реклами;
- покращити систему логістики та маркетингу.

Якість продукції та експорт:

- створити сорти і гібриди овочевих культур з високими товарними і споживчими якостями продукції;
- розробити національні стандарти виробництва, зберігання, переробки та збуту овочевої продукції, гармонізовані з європейськими і міжнародними вимогами;
- збільшити обсяги виробництва овочевої продукції на експортні цілі за європейськими і міжнародними стандартами;
- забезпечити контроль за якістю овочевої продукції на основі національних і міжнародних стандартів шляхом удосконалення роботи екологічних та санітарних служб.

Інноваційно - інвестиційна стратегія розвитку овочівництва і баштанництва:

- створити підприємства для виготовлення нових машин і механізмів під новітні агротехнології вирощування овочевих і баштанних культур;
- створити комерційні структури розвитку селекції і насінництва овочевих і баштанних культур;
- розробити нові види органічних добрив, органо-мінеральних і комплексних водорозчинних мінеральних добрив для відкритого і захищеного ґрунту з урахуванням біологічних особливостей культур;
- розробити нові системи захисту рослин від хвороб, шкідників та бур'янів, включаючи різні методи захисту (технологічні, біологічні, хімічні);
- створити підприємства для виробництва полімерних матеріалів та будівництва тепличних комплексів;
- побудувати нові овочесховища з сучасними вимогами до умов зберігання овочевої продукції;
- побудувати нові переробні підприємства з перспективним обладнанням для переробки овочевої продукції;
- впроваджувати на зрошуваних землях краплинне зрошення та інші високоефективні способи поливу;

- створити на комерційній основі резервний фонд елітного насіння овочевих і баштанних культур;
- створити дорадчу службу з питань виробництва, зберігання, переробки та збуту овочевої продукції на різних рівнях управління інфраструктурою галузі овочівництва.

Наукове забезпечення:

- постійно створювати нові високоврожайні сорти і гібриди, стійкі до біотичних та абіотичних факторів;
- підтримувати науково-виробничі об'єднання, спрямовані на інвестування, розробку і виробництво інноваційної продукції;
- застосовувати у виробництві науково обґрунтовані нормативи собівартості овочевої і баштанної продукції;
- сприяти підвищенню родючості ґрунтів шляхом впровадження захисних технологій та оптимальних систем удобрення у сівозмінах різної ротації;
- удосконалити нормативно-правову систему формування та функціонування овочевого ринку;
- удосконалити інформаційне забезпечення через регіональні та районні дорадчі служби із залученням провідних фахівців наукових установ та учбових закладів;
- створити демонстраційні полігони при наукових установах та дослідних центрах для проведення наукових конференцій, виставок, ярмарок, днів поля, круглих столів за участю господарств-виробників овочево-баштанної продукції, у т. ч. і господарств населення.

Економіка:

- знизити собівартість виробництва овочевої і баштанної продукції до нормативних показників шляхом підвищення урожайності та заощадження матеріальних і трудових ресурсів;
- надавати пільгове кредитування для будівництва овочесховищ, тепличних комплексів, зрошувальних мереж;
- зменшити митний збір за ввезення машин, механізмів та обладнання, що не виробляється в Україні, для вирощування та переробки овочевої продукції;
- ввести дотації на овочеву продукцію, вирощену на теренах «Органічного землеробства»;
- проводити матеріальну підтримку кооперативних підприємств з виробництва, зберігання, переробки та реалізації овочевої і баштанної продукції через пільгове оподаткування і кредитування (перший рік – безвідсотковий кредит);
- залучити промисловий, торговельний і банківський капітали для розвитку галузі овочівництва і переробної галузі.

Заходи удосконалення роботи дрібнотоварного сектора:

- постійно проводити сортозаміну та сортооновлення овочевих і баштанних культур;
- налагодити випуск малогабаритної техніки та агрегатів;
- удосконалити систему збуту овочів дрібних товаровиробників;
- налагодити роботу переробних цехів, заготівельно-торговельних кооперативів у віддалених місцях;
- забезпечити сільські ринки експрес-приладами для перевірки якості овочевої і баштанної продукції.

Законодавчі акти:

- розробити законодавчі та нормативно-правові акти у сфері овочівництва для створення сприятливого зовнішнього середовища відносно впровадження інноваційних і інвестиційних проєктів;
- удосконалити законодавчу базу з регулювання експортних операцій овочевої продукції.

Втілення в дію у перспективі концептуальних основ розвитку овочівництва дозволить забезпечити виробництво овочево-баштанної продукції у межах 12 млн. т, а експорт - до 1,2 млн. т на рік. При вкладенні інвестиційних коштів у межах 40-50 тис. грн./ га за умови дотримання технологій вирощування гарантує отримувати чистий прибуток за один виробничий цикл у розмірі 12-15 тис. грн/га. Загальний щорічний прибуток галузі складатиме 6-9 млрд. грн., рентабельність - 30-35%.

Висновки. У перспективі Україна може зайняти відповідні позиції на світовому овочевому ринку за умови належної організації виробництва овочевої продукції та вирішення блоку економіко-правових проблем. Використання світового досвіду, спрямування розвитку вітчизняного овочівництва шляхом організації високо інтенсивного його виробництва із застосуванням сучасних технологій та нових високо-продуктивних сортів і гібридів, з розвитком систем інформаційного забезпечення, створенням служб маркетингу та удосконаленням механізму формування і функціонування ринку, дозволить Україні виконати це завдання. При цьому визначальна роль належатиме вітчизняній науці, яка за відповідної державної підтримки стане гарантом інноваційного розвитку галузі на перспективу.

Бібліографія.

1. Горьовий В.П. Особливості формування оптових ринків плодово-овочевої продукції / В.П. Горьовий // Вісник аграрної науки. – 2011. - №.9 – С. 60 -61.

2. Статистичний збірник. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України / За ред. Ю.М. Остапчука. – К. – 2011.- 54 с.

3. Агробізнес в овочепродуктовому підкомплексі України; за ред. П.М.Макаренка, В.І.Криворучка, І.Г. Кириленко [та ін.]. – К. : Нива. 1997. – 138 с.

4. <http://www.rada.gov.ua>: Постанова КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, що спрямовуються на часткове відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів» від 02.03.2011 р. № 305

С. И. Корниенко, В. П. Рудь, О. А. Киях, Л. А. Терехина Концептуальные основы развития овощеводства и обеспечение продовольственной безопасности.

Резюме. Проведен анализ овощепродуктового подкомплекса, изложено общую стратегию и приоритетные направления развития овощеводства и бахчеводства на перспективу.

S.I.Kornienko, V.P.Rud, O.A.Kijah, L.A. Terekhina

The conceptual bases of developing of vegetable growing and support of food safety.

Summary. Have analyzed the vegetable product subcomplex, was already set out the overall strategy and priorities for the development of Vegetables and Melons for the future.